

TONYUKUK YAZITI'NDA GEÇEN $w\dot{g}r'k'l't'd'm$ (UGUR KALITDIM) İBARESİ ÜZERİNE YENİ BİR ANLAMLANDIRMA TEKLİFİ*

Hatice ŞİRİN USER**

ÖZ

Bu çalışmada, Tonyukuk Yazıtı'nın 25. (veya birinci taş kuzey yüzünün ilk) satırında yer alan ve $w\dot{g}r'k'l't'd'm$ biçiminde harfçevrimi yapılan yazım yeniden değerlendirilip anlamlandırılmıştır. Çalışmamızda, bilimsel literatürde önceki yıllarda teklif edilen *ugur kalıtdım* biçimindeki yazıçevrimi benimsenmiştir. Çalışmanın sonucunda, bu ibarenin "yolu bıraktım" olarak anlamlandırılması teklif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı, *ugur kalıtdım*, Türkçede *ugur* sözü, Türkçede *kalıt-* fiili

ABSTRACT

A New Interpretive Proposal for the Phrase of 'Ugur Kalıtdım' Cited in the Tonyukuk Inscriptions

The spelling of the 25th line (or the first line of 1st stone on north face) of the Tonyukuk Epitaph is transliterated as $w\dot{g}r'k'l't'd'm$. This paper, attempts to investigate and interpret the mentioned line over again. In this study, we accepted the transcription of this spelling as *ugur kalıtdım* as proposed in previous works. As a result, this phrase is suggested to mean "I left the road".

Key Words: Orkhon Inscriptions, Tonyukuk Epitaph, *ugur kalıtdım*, the word *ugur* in Turkish, the verb *kalıt-* in Turkish

* Bu yazı, 9-15 Nisan 2006 tarihinde Çeşme-İzmir'de gerçekleşen 1. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı'nda sunduğumuz "Tonyukuk Yazıtı'nda 'ugur kalıtdım' İbaresini Üzerine" adlı bildirinin gözden geçirilerek düzenlenmiş biçimidir. Bu yazıyla ilgili ilk düşünceler, 20-26 Eylül 2004 tarihinde Ankara'da gerçekleşen V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunduğumuz "Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: Uğur, Çığır, Tıkır" başlıklı bildirimimizin *ugur* başlıklı bölümünü hazırlarken oluşmuştur.

** Yar.Doç. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, TÜRKİYE, e-posta: hatice@edebiyat.ege.edu.tr

Tonyukuk Yazıtı'nın birinci taşının kuzey yüzü, 696-697 yılında¹ Kapgan Kağan denetiminde, Tonyukuk komutasında Kırgızlara karşı düzenlenen seferden söz eder. Bu savaştan Çin kaynakları bahsetmez (Taşağıl 2004: 22). Bu açıdan tek kaynak durumundaki Tonyukuk Yazıtı, büyük önem taşır. Ancak, Tonyukuk Yazıtı'nın bazı satırlarının yıpranıp okunamaz veya zor okunur hale gelmiş olması, bunlar üstünde tarih ve türkoloji literatüründe türlü tartışmalar doğmasına neden olur. Bunlardan biri de yazıtın 25. (veya birinci taş kuzey yüzünün ilk) satırıdır.

Bu yüzün birinci satırında geçen *ak termel keçe* “Ak Termel (ımağını) geçerek” zarfını tamamlayan ibare 𐰽𐰺𐰠𐰢𐰏𐰍 (wg¹r¹k¹l¹t¹d¹m), eski Türk dili uzmanları tarafından türlü biçimlerde okunmuş ve anlaşılmıştır:

Radloff 1899: *oguz aklattım* “indem ich sie vorausschickte”; Orkun 1936: *oguz akladım* “Oğuzları öne sevkettim” ; Malov 1951: *ograklatdım* “prikazal ostanovit'sya (tilovim) lagerem”; Aalto 1958: *ogur kalıtdım* “lieb ich es eine passende Gelegenheit erwarten”; Giraud 1961: *Oguz kalatdım* “je fis encadrer les Oghouz”; Tekin 1968: *ogurkalatdım* “I let (the soldiers) heat their backs”; Clauson 1971: *ugraklatdım* “I chose a (suitable) moment; I fixed a rendezvous”²; Aydarov 1971: *ograklatdım* “prikazal razbit' lager”; Ergin 1989: *ogurkalatdım* “sırlattım”; Árpád 1995: *ugraklatdım*; Tekin 1994: *ugur kalıtdım* “zaman kazandım”;

¹ Tarihle ilgili ihtilaflar vardır. Clauson ve Gumilev, Kırgızlara ordu sevk edilmesi tarihini 710 olarak kabul eder. Bazin, Kafesoğlu, Giraud ve Taşağıl, Kırgızlara düzenlenen iki sefer olduğunu, bunlardan birincisinin Tonyukuk komutasında 696-697 yılında yapıldığını ikinci seferin ise, Kül Tigin komutasında 710'da gerçekleştiğini ifade ederler (Clauson 1971: 129; Bazin 1974: 221, 226; Kafesoğlu 1995: 109, 113; Gumilev 1999: 381; Giraud 1999: 68, 95, 252; Taşağıl 2004: 22).

² Bu ibareyle ilgili olarak Sir Gerard Clauson şunları söyler: “25. satırın dokuzuncu kelimesi *hapax legomenon*, ısrarla yanlış tercüme edilmektedir. En hayali gayret *Tekin*'indir: *ogurkalattım* “askerlerin sırtlarını ısıtmalarına izin verdim.” Clauson, kendisinin *ugraklattım* okuyuşunun en uygun yazıçevrimi olduğunu ifade eder (1971: 129). Oysa, onun *ugraklat-* biçiminde okuduğu fiile verdiği anlam ve yorum (I chose a suitable moment; I fixed a rendez-vous= “uygun bir an seçtim; bir randevu yeri ayarladım”) metnin gidişine uyum sağlamadığı için eleştiriye çok açıktır.

Rybatzki 1997: *ugur kalıtdım* “wählte den rechten Augenblick; ließ den Troß zurück”; Árpád 2004: *ug arkalattım* “a jurták léceit felmálháztat-tam.”

Yukarıda listelenen okumaların birbirinden çok farklı olduğu, anlamlandırma ve yorumlamaların ise, metnin bağlamına uymadığı görülmektedir. Yazıtın bu bölümünü anlamak ve anlamlandırmak için, önceki ve sonraki cümlelerde anlatılanları iyi izlemek gerekmektedir. Bunun için, yazıtın 19-28. satırlarını kısaca hatırlamakta fayda var:

Kapgan Kağan'ın hükümdarlığı döneminde Tabgaç, On Ok ve Kırgızlar, Türk Kağanlığı (Göktürk Devleti) için önemli üç tehlikedir. Bu üç kavmin kağanı, Altun Yış'ta birlik oluşturarak Türk Kağanlığına ordu sevk etme kararı alır. Bu haberi alan Tonyukuk'un huzuru kaçır. İlk olarak Kırgızlara sefer düzenleyip planlanan saldırıya karşı önlem almayı düşünür. Ancak, tek yol olan Kögmen (Tannu-Ola) geçidi kapalıdır.³ Buradan gitmek akıllıca olmayacaktır. Bir kılavuz temin edilir. Bu noktada, izlenecek güzergahla ilgili kılavuzdan işitilen bazı bilgiler vardır. Ancak bu satırdaki bazı sözler okunamamaktadır. Kılavuz, ancak bir atın geçebileceği bir yoldan söz eder. Tonyukuk, bu istikametten gitmenin işe yarayacağını düşünerek Kapgan Kağan'a fikrini arz eder. Kağan, bu fikri destekler ve ordu sevk edilir. Ak Termel⁴ ırmağına kadar, klasik güzergah izlenir.⁵ İrmağı geçerken büyük bir ihtimalle bu güzergah terk edilir ve “yolsuz vadilere girilir” (Kafesoğlu 1995: 109). Zira, bundan sonra gelen cümlelerde, atlarla karn söküldüğü ve yukarıya doğru tırmanıldığı ifade edilir. Bu bize, karlar sökülerek yeni bir yolun açıldığını düşündürür. Askerler, tırmanış esnasında atları yedeğe alır ve ağaçlara tutunmak suretiyle yol açmaya devam ederler. Böylelikle ağaçlı tepe⁶ aşılır ve bura-

³ Giraud, Kögmen yolunun kapalı olmasını seferin farklı bir dönemde başlamasına veya kar yağışının çok fazla olmasına bağlar (1999: 59).

⁴ Clauson, bu ırmağın kesin olarak belirlenmesi de, Hanghai ve Tannu Ola silsilesi arasındaki ırmaqlardan biri; Giraud ise, 49° kuzey enlemi ile 97° doğu boylamının kesiştiği noktada Telmen-Nor adını taşıyan göl olabileceğini kaydeder (Clauson 1971: 129; Giraud 1999: 254).

⁵ Giraud da bu yorumu yapmaktadır: “Yol güzergâhının ilk kısmı olarak Tonyukuk, klasik yolu izlemiştir” (Giraud 1999: 255).

⁶ Malov (1951), Aydarov (1971), Tekin (1968, 1994) ı *bar baş* “ağaçlı tepe”; Ramstedt-Granö-Aalto (1958), Clauson (1971): ı *bar(lık)*; Giraud (1961): ı *barça*; Erdal 1991: ı *barlık*. Papyon kravat biçimindeki 𐰽 harfine atfedilen farklı ses değerleri yüzünden okunuşu tereddütlü olan bu sözü, Tekin 1994 neşrine uygun olarak “ağaçlı tepe” biçiminde yorumladık.

dan aşağıya adeta yuvarlanırcasına inilerek yol kestirme hale getirilir. On gecede büyük bir engel daha aşılır. Bu arada, kılavuz yönünü şaşırıldığı için öldürülür. Böylelikle Anı ırmağına kadar ulaşılır. İrmaktan aşağıya doğru inilir. Molalar esnasında atları ağaçlara bağlarlar. Gece gündüz dört nala at sürdükten sonra Kırgızları gafil avlarlar.

İlk dikkati çeken nokta, yazıtın bu bölümünde uzun ve ayrıntılı bir yol tasviri yapılmış olmasıdır. 23. ve 24. satırlarda üç kez *yol*, bir kez de “dar yol, patika” anlamlı *oruk* sözü geçer.⁷ Talat Tekin’in 24. satırdaki *Az yir yolu Anı birle...*ermiş “Az ülkesi (yolu Anı ırmağı boyunca) imiş” rekonstrüksiyonu kabul edilirse, bu sayı beşe çıkar (1994: 11).

İki satırda *yol* ve “yol” anlamlı dört (veya beş) sözün olması, <ᠶᠣᠯ> yazılışındaki ilk üç harfin değerini, Türkçenin “yol” anlamlı sözlerinden biri olan *ugur* biçiminde okumaya olanak verir. Zaten bu şekilde bazı okuma tekliflerinin olduğunu literatürden izlemekteyiz: Bu imlayı, ilk kez 1958’de Aalto o ile *ogur kalıtdım*; 1994’te Talat Tekin, 1997’de de Rybatzki *ugur kalıtdım* olarak okurlar. Adı anılan bilim adamları *ugur* sözünü “fırsat, vesile; zaman” olarak yorumlar.

Burada, *ugur* sözünün tarihî Türkçedeki “yol” anlamı, uzmanlarca fark edilmez. Bunun sebebi, “*ugurun* alt anlam katmanının Türk dilinin çok erken bir döneminde metaforlaşması ve ‘zaman; şans, talih; uğur’ gibi üst anlam katmanları kazanmasıdır” (Şirin 2004: 2765). Türkçenin tarihî ve etimolojik sözlükleri, *ugur* ile ilgili pek çok söz söyler. Ancak, kelimenin asıl anlamı, sözlük müelliflerinin genellikle dikkatinden kaçır.

Clauson, *ugur* sözünün “semantik olarak çok belirsiz” olmakla birlikte “zaman ve sebep”le ilişkili görüldüğünü, bazı bağlamlarda hangisinin birincil olduğunu belirlemenin epeyce zor olduğunu ifade eder. Clauson’ a göre, “zaman” anlamı, “doğru, uğurlu zaman” anlamına doğru gelişir. Kelime daha sonra ‘iyi talih’ üst anlamını kazanır (EDPT: 89). Doerfer, *ugur*’un yayılım ve kullanım alanlarını “saadet, talih, uğur” anlamlarıyla (TMEN II, 604), Sevortyan, 12 ayrı anlam ve görevle (ESTY: 565), Räsänen ve Hasan Eren bilinen mecazlaşmış anlamlarıyla kaydeder (Räsänen 1969: 358; TDES: 422). Görüldüğü üzere, kelimenin kökenini araştıran bilim adamları, *ugur*’un “yol” anlamına dikkati çekmez.

⁷ 1. Kögmen *yolı*, 2. bu *yolun* yorisar, 3. bir at *orukı*, 4. ol *yolun* yorisar (Rybatzki 1997: 55-56).

Yalnızca Sevortyan, verdiği oniki anlam ve görevden sekizincisinde, DKK'ya dayanarak "yol"u belirtir (ESTY: 565) (Kırş. Şirin 2004: 2764). *Tarama Sözlüğü VI*'da da *ugurun* ikinci anlamı "yol" olarak belirlenmiştir (3929).

Ugur, tarihî Türkçede ilk kez *Bayan Köl Yazıtı* (E-100) 2. satırda ve *Elegest Yazıtı* (E-10) 1. satırda belgelenir: *elim ogrıña tözüm kazgan-mışım* (Kormuşin 1997: 252); *elim ugrunta sü bolup* (Tekin 2004: 464) biçiminde görülür. Eski Uygur dönemi yazmalarında, kelimenin mecazlaşmış anlamıyla kullanımı sürer: *alku ugurlar üze* "bei allen Gelegenheiten" (TT VIII: G 8). *işidmiş ogrınta* "es hören und zur selben Zeit" (BG: 42-43).

Burkancı ve Manici Uygur dönemi dinî eser tercümelelerinde sık sık Türkçe sözlerin terminolojiye dahil edildiğini bilmekteyiz.⁸ Bu durum, kimi zaman Türkçe sözlerin asıl anlamlarının sezilmesini güçleştirir. *Üç İtigsizler*'de geçen *ugur* örneği, bu bakımdan ilgi çekici olabilir. Eserin tercümesinde *ugur* "zaman, fırsat, vesile, vasıta; zihni aktivite" olarak anlamlandırılır (Barutcu-Özönder 1998: 193). İncelememize konu olan kelime, anılan eserde çekirdek anlamını yitirip üst anlam katmanına geçmekle birlikte, özellikle birbirinin peşi sıra gelen şu satırlarda *yol // ugur* denkliliğini görmek mümkündür:

(4) ...nom iyin yoridaçı-l(a)r-ning töz-ün yol-ında bululur (5) bilmetin öçmek (Üİ: 124b)

(11) ... adın üç ugurlarında bululur bilmetin öçmek (Üİ: 124b)

(8) ... yol yuüz yügerü bolsar (Üİ: 124b)

(10) ... ugur-ı yuüz yügerü bolsar (Üİ: 124b)

Eski Türk çağına ait metinlerdeki örneklerden *ugur* sözüyle ilişkili şu sonuçlar çıkar:

1. Türkçenin bilinen yazılı tarihinden daha eski dönemlerinde üst anlam katmanına geçmiştir.⁹

⁸ Bunun örneklerinden birini, "sevap tevcihi" olarak Türkçeye aktarılan Eski Uygur Türkçesi *buyan evirmek* ibaresinde görebiliriz (Ş. Tekin 1966).

⁹ "Yol" anlamlı sözlerin alt anlam katmanından, "şans, talih; uğur; fırsat, vesile" üst anlam katmanlarına geçişi, semantik bir silsile izler. "Baht, talih" anlamı Clauson'un belirttiği gibi "doğru zaman" anlayışından çıkmış olamaz. "Baht, talih, uğur" gibi anlamlar, ancak "doğru yol, iyi yol" kavramından kaynaklanabilir. Bu noktada, *Orhun Yazıtları*'nın bitigçisi *Yollug Tigin*'i ve *Taryat Yazıtı Kl*'de geçen

2. Metinlerin hepsinde bu mecaz anlamlar kullanılmıştır.

3. Asıl anlamı olan “yol”, bağlam içinde dikkatle incelendiğinde fark edilebilir.

Tarihî Oğuz Türkçesinde, incelediğimiz sözün asıl anlamını tanımlayan örneklere ulaşmak mümkündür: *Her kim fikirsiz ve endişesiz anın bigi işe kadem ura, sel uğruna* (= yolunda) *yatak edinmiş ola* (Kel. XIV: TTS VI); *Kadırga tamam bir yıl uğura* (= yola) *gitti, denizden maada nesne görmedim* (Ac. XV: TTS VI); *Yukanna ilerü vardı, melike selam verdi, uğuruñ* (= yolun) *hayır olsun dedi* (Fütuḥ. XIV: TTS VI); *Bir ugurdan* (= yoldan) *bigler hisara yorıyış itdiler* (DKK: 212/4); *Ogul, uğuruñ* (= yolun) *açuk olsun, sağ esen varup gelesin, didiler* (DKK: 177/4); *Vallah men Kazan uğurına* (= yoluna) *başım komışam* (DKK: 297/8) (Krş. Şirin 2004: 2767).

Türkiye Türkçesi ve ağızlarında da *ugur* sözünün çekirdek anlamı belirgindir: *uğruna düşmek* “yoldan çıkarmak, kandırmak”; *uğur kesmek* “yol kesmek, önüne geçmek (kadın, erkeğin; tavşan, avcının vb.); düğünde, çağrılı gelen atlılar ile düğün yapılan köyün atlıları birbirinin önünü kesme; gelin getirirken güvey, kurban kesme”; *uğrunu kesmek* “yolda birinin önüne geçmek”; *uğurlar olsun* “bir yolcuya söylenen iyi dilek”; *uğur parası* “yola çıkanın kendisini geçirene verdiği para”; *uğur suyu* “yolcunun ardından ev halkınca kapı önüne dökülen su”, *uğru* (II) “yol”; *uğrak* “yol üstünde durulacak yer, istasyon, otel, han”¹⁰ (DS, XI). Ttü. *uğurlamak* “yollamak, gideni esenlik ve sevgi dilekleriyle geçirmek”,

Yollug Kagan’ı anmak gerek. Açıkça bir unvan niteleyicisi olduğu anlaşılan sözün “mutlu, mesut” anlamıyla modern çağda yaşadığını bilmekteyiz: Tuv. *çoldug* “talihli, mutlu”, K.klp. *collı*, Nog. *yollı ay*. (Tekin 1988: 69). Dünya dillerinin bir çoğunda, “yol” anlamlı sözlerin benzer üst anlam katmanları kazandıkları görülmektedir: Çince *tao* “yol” > *tao* “doktrin ve ahlak prensibi”, Arapça *tarikât* “dince doğru olduğuna inanılan doktrin” < *tarik* “yol”, *şeri’ât* “dinî temellere dayanan Müslümanlık kanunları, İslâm hukuku” < *şari’* “yol, cadde”; Rusça *putnyı* “faydalı” < *put* “yol” vb. Türkçe *yol* sözü, Moğolcaya *col* “iyi talih, şans, iyi sonuç, başarı”, Samoyedceye *t’ol* “talih, şans”, Vogulcaya *yol* “yardım, fayda”, biçim ve anlamlarında geçmiştir (TMEN IV: 1930). Türkçedeki *yol* sözünün mecazlaşarak “gaye, uğur, maksat” anlamlarını kazanması, yol-> talih → uğur katmanlaşmasını belirgin hale getirir (TüS: 2189).

¹⁰ Krş. *uğrak* (< *ugur-a-k*) sözünü oluşturan *ugur-a-* > *uğra-* “bir yere giderken yol üzerinde bir başka yerde durmak” ile *yol-u-k-* > *yoluk-* “rastlamak”.

uğur ola, uğurlar olsun “yolun açık olsun” (TüS: 2031) (Krş. Şirin 2004: 2768).

Bu veriler, *ugur* sözünün alt anlam katmanında “yol” olduğunu şüpheye yer bırakmayacak biçimde göstermektedir.

«УГУР» ibaresinin iki sözden oluştuğunu düşünen eski Türk dili uzmanları, ikinci sözü *aklatdım*, *kalatdım* ve *kalıtdım* biçimlerinde okumuşlardır. Birinci sözün *ugur* “yol” olduğunu kabul ettiğimiz ve Giraud’un Tonyukuk komutasındaki Türk birliğinin *Ak Termel keçe* klasik güzergâhı terk ettiği belirlemesini doğru bulduğumuz için, bu ibareyi en akla yakın tamamlayan okuyuş *kalıtdım*dır. Ancak bu sözü oluşturan fiilin “(fırsat) beklemek” veya “(zaman) kazanmak” anlamı, “yol” anlamı bir nesneyi, semantik açıdan tamamlayamaz. Bu fiil, “bırakmak” anlamında kullanılmış olmalıdır.

kal- fiilinin ettirgen çatılı gövdesi, tarihi Türkçede ve bugünkü Türk şivelerinin bir çoğunda “bırakmak, terk etmek” anlamındadır: Kzk., Tat., Bşk., K.blk. *kaldır-*; Kırg. *kaltır-*; Tkm. *galdır-*; Uyg. *kaldur-*; Özb. *kâldır-*; Yak. *xaallar-* vb. Bu noktada, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesindeki “yükseltmek” anlamı *kaldır-* fiilinin, Kuzey ve Doğu Türkçelerindeki “bırakmak” anlamı *kaldır-* fiilinden farklı kaynaklardan geliştiğini söylemeliyiz. Eş yazılılık ve eş seslilikten başka hiçbir ortak noktası bulunmayan bu iki fiilden Batı Türkçesine ait olanı, yani “yükseltmek” anlamlısı, 1956’da Kononov’un, 1972’de Clauson’un, 1986’da Osman Nedim Tuna’nın tespitine göre *kalk-* fiilinin geçişli-ettirgen gövdesidir (Kononov 1956: 203; EDPT: 619; Tuna 1986: 383). Kuzey ve Doğu Türkçesindeki “bırakmak” anlamı *kaldır-* fiili ise, *kal-* fiilinden türemiştir. M. Erdal, bu fiille ilgili paragrafında, EDPT’de *kaldur-* ve *kaltur-* biçimlerinde iki ayrı maddenin olması gerektiğine, haklı olarak dikkati çekmiştir. Erdal, “yükseltmek” anlamı Batı Türkçesine ait fiilin, Eski Türkçe *kalı-* fiilinden türediğini belirtir (Erdal 1991: 804).

“Bırakmak, terk etmek” anlamı *kaldur-* fiiline Köktürk dönemine ait yazıtlarda rastlamamaktayız. Söz konusu dönemde *birak-* fiili olmadığına, *kod-* fiili ise farklı nüanslar içerdiğine göre,¹¹ Köktürk döneminde “geride bırakmak” anlamında acaba hangi fiil kullanılmıştı?

¹¹ *kod-* fiili *Kutadgu Bilig*’de bir kez şu beyitte *yol* sözüyle birlikte kullanılmıştır: *kayu beg bu yol kodsı tutsa ösin / buzar beglikin ol alumaz osın* (KB: 5909)

-*t*- ettirgen çatı eki, çok kez ünlü bitişli fiil kök ve gövdeleriyle, tek ve daha fazla heceli -*r* bitişli fiil kök ve gövdelerine getirilir (Kononov 1980: 179; Erdal 1991: 799). Ancak bu durumun birçok istisnası bulunmaktadır: *ay-ı-t-*; *et-i-t-*; *kay-ı-t-*; *kork-u-t-*; *kou-ı-t-*; *saç-ı-t-*; *saңç-ı-t-*; *tay-ı-t-* vb. (Erdal 1991: 763-787)

Eski Türkçe metinlerde -*tür*- ettirgenlik ekinden türemiş birçok fiilin, -*t*- eki ile oluşmuş ettirgen gövdelerinin de bulunduğunu bilmekteyiz. *bas-ı-t-* / *bas-tur-*; (EDPT: 372); *çök-ü-t-* / *çök-tür-* (EDPT: 414); *kır-t-* / *kır-tur-* (Erdal 1991: 776; EDPT: 650); *yag-ı-t-* / *yag-tur-* (EDPT: 899, 900); *ag-ı-t-* / *ag-tur-* (EDPT: 80, 82); *öl-ü-t-*¹² / *öl-tür-* (EDPT: 132, 133) vb.

Bu örneklerin sonuncusu olan *öl-tür-* fiiliyle ilişkili olarak Clauson, -*tür*-'lu biçimin daha geç olduğunu ifade eder (EDPT: 133). -*tür*-'lu biçimlerin daha geç olması, -*tur-* ekinin, -*t-* ve -*r-* eklerinin birleşmesiyle oluşmasından kaynaklanmaktadır.¹³ Bu etimoloji 1912'de Ramstedt tarafından yapılmıştı (1912: 28).

öl- fiilinin son sesinin akıcı bir ünsüz olması ve *ölüt-* gövdesinin yalnızca Tonyukuk Yazıtı'nda geçmesi,¹⁴ son ünsüzü akıcı olan *kal-* fiilinin ettirgen gövdesinin de, söz konusu ekle türetilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Orhun Yazıtlarında ne *kal-* fiilinin ne de *öl-* fiilinin *tür-*'lu ettirgen gövdesi vardır. Ramstedt'in -*tur-* ekinin -*t-* ve -*r-*'den daha sonra ortaya çıkışıyla ilgili etimolojisinden yola çıkarsak, *kal-* fiilinin ettirgen gövdesinin Tonyukuk Yazıtı'nda *kalıt-* biçiminde kullanıldığını ve

¹² EDPT'de bu fiil, madde başı olarak geçer; ancak sözlük yazarı, bu okuyuşu kabul etmez. Clauson, *Tonyukuk Yazıtı*, batı yüzü 3. satırda geçen kelimeyi *ötmiş* okur ve *teñri ötmüş erinç* "Heaven, no doubt, abandoned you" şeklinde tercüme eder. Ona göre, *ö* ile *t* arasında bir çatlak olduğu için, burada *l* bulunduğu sanılmış ve kelime yanlış okunmuştur. Oysa Tekin 1994: 27'de de belirtildiği gibi, Etü. *öt-* "terk etmek" değil, "geçmek" anlamındadır.

¹³ Kıpçak Türkçesindeki ettirgenlik eklerini inceleyen Berta, Kıpçak Türkçesinde -*l* bitişli *kel-*, *tol-* ve *öl-* fiillerinin beklenen aksine (-*dür-* alması gerekirken), -*tur-* ekini aldıklarını belirtir. Berta, bu fiil gövdelerinin **kel-it-*, **öl-üt-* ve **tol-ut-* biçimlerinden türediğini öne sürer. Ona göre, orta hecede kalan yardımcı ünlü düşerek **kelttür-*, **öltür-* ve **tolttur-* gelişmeleri yaşanmıştır. Ardından -*lt* ünsüz grubu -*lt* biçiminde normal ünsüz grubuna dönüşür. Tatarcada ise, *t* önündeki *l* ünsüzü de düşüp *kitér-*, *ütér-*, *tutır-* biçimleri ortaya çıkar (1996: 28-29).

¹⁴ Radloff 1899: *ötmüw*; Ramstedt-Granö-Aalto 1958: *ületmiş*; Clauson 1972: *ötmiş*; Tekin 1968, Malov 1951, Ergin 1970, Hegaard 1976: *ölütmiş*; Tekin 1994, Rybatzki 1997: *öl temiş*

ele aldığımız ikinci ibarenin bu olduğunu söyleyebiliriz. *kalıt-* fiilinin “bırakmak, geriye bıraktırmak, artırmak” anlamını Tekin de kaydeder; ancak fiilin *ugur* ile birlikte bağlam içinde “kazanmak” anlamında olduğunu ileri sürer (1994: 40). Burada, “bırakmak” anlamı *kaldır-* fiilinin Türk şivelerindeki anlamlarının yardımıyla, *kalıt-* fiilinin “kazanmak” anlamına gelemeyeceğini söylemeliyiz. Bu metinde *kalıt-* fiili, “bırakmak” anlamındadır. Tekin’in de kaydettiği gibi “bu gövde henüz metinlerde saptanmamıştır; ama bu durum böyle bir ettirgen gövdenin var olmadığı anlamına gelmez.”

***Bu verilerle, yazıtta 𐤀𐤁𐤁𐤁𐤁𐤁 biçimindeki imlânın *ugur kalıtdım* olarak okunuşunun gerçeğe en yakın okuyuş olduğunu kabul ediyoruz. Yazıtların imla kuralları da bu okuyuşu destekler. İncelediğimiz bu ibarenin öncesi ve sonrasındaki cümleler, sürekli ve zorlu bir yol anlatımıdır. Yazıtın bu kısımlarında “yol” anlamı birkaç söz geçer. Tonyukuk, kendi adına diktirdiği bu yazıtta üç kez *yol*, bir kez *oruk*, bir kez de *ugur* sözünü kullanmıştır.¹⁵ *kalıt-* fiilini ise, *ölüt-* fiiline paralel bir “hapax legomenon” olarak kabul etmek gerekir. Bu tarz sözlere Eski Türkçe metinlerde, bilindiği gibi şaşırtıcı ölçüde rastlamak mümkündür. Sonuç olarak, *ugur kalıtdım* ibaresi, “yol(u) bıraktım” olarak anlamlandırıldığı takdirde metnin gidişine uygun düşer.

¹⁵ *yol* ve *ugur* sözleri, genel anlamda kullanılırken, *oruk* büyük bir ihtimalle “patika, dar yol” anlamlarında kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Aalto, P. -Ramstedt, G.J.-Granö, J.G. (1958), *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, JSFOu 60:7, Helsinki, s. 3-91.
- Acayibü'l-Mahlukat: *Tarama Sözlüğü VI*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1996 (=Ac. XV).
- Alyılmaz, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara.
- An Uyghur English Dictionary* (1992), (by Henry G. Schwarz), Washington.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987), "Bruchstücke eines Gebetsbuches": *Makaleler* (Yayımlayan: Osman Fikri Sertkaya), cilt I, TKA E Yayınları, Ankara, s. 462-475 (=BG).
- _____, (1979), *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib (Yayımlayanlar: Kemal Eraslan-Osman Fikri Sertkaya-NuriYüce), İstanbul (=KB).
- Aydarov G. (1971), *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII. veka*, Alma-Ata.
- Aydarov, G. (1990), *Orhon eskertkisteriniñ teksı*, Almatı.
- Azerbaycan tilinin izahlı lügeti* (1987), 4 t., Bakı-Elm.
- Barutcu-Özönder, Sema (1998), *Üç İtigsizler*, TDK Yay., Ankara (=Üİ).
- Başkort télénēñ hüzlegē (1993), II t., Moskva.
- Bazin, L. (1974), *Les Calendriers Turcs Anciens et Médiévaux*, Lille.
- Berta, Árpád (1995), "Neue Lesungs- und Deutungsvorschläge für die Inschrift Toñuquq", *Acta Orientalia Hungarica*, 48, s. 313-320.
- _____, (1996), "Zur Frage der Kausativsuffixe im Kiptschakischen", *Symbolae Turcologicae: Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996*. Ed. By Árpád Berta, Bernt Brendemon and Claus Schönig. Swedish Research Institute in İstanbul, s. 23-29.
- _____, (2004), *Szavaimat jól Halljátok. Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged.
- Clauson, Sir G. (1971), "Some Notes on the Inscription of Toñuquq", *Studia Turcica*, Budapest, 125-132. (Türkçe Çevirisi: Sir G. Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", Çev. İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası*, 18, 1973-1975, s. 141-148).
- _____, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford (=EDPT).
- Derleme Sözlüğü* (1993), XI. cilt, TDK Yay., Ankara (=DS).
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (1999), (Çev. Besim Atalay), 4 cilt, Ankara (=DLT).
- Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag (=TMEN).
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara (=TDES).

- Ergin, Muharrem (1989), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul.
- _____, (1994), *Dede Korkut Kitabı I-II*, TDK Yay., Ankara (=DKK).
- Fütuhu's-Şam Tercümesi: Tarama Sözlüğü VI*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1996 (=Fütuh. XIV).
- Gabain, Annemarie von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin.
- Giraud, R. (1961), *L'inscription de Bain Tsokto*, Paris.
- _____, (1999), *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kağan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gumilev, L.N. (1999), *Eski Türkler*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Hegaard, S.E. (1976), "Some Expressions Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", *Ural Altaische Jahrbücher* 48, s. 89-115.
- Kafesoğlu, İbrahim (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- Kazak tiliniñ tüsindirme sözdüğü (1974-1986)*, 10 t., Almatı.
- Kelile ve Dimne: *Tarama Sözlüğü VI*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1996 (=Kel. XIV).
- Kırgız tilinin түсүндүрмө sözdüğü (1969)*, (red. E. Abduldayev-D. İsayev), Frunze.
- Kononov, A.N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad.
- _____, (1980), *Grammatika yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad.
- Kormuşin, İ. V. (1997), *Tyurkskie yeniseyskie epitafii*. Tekstı i issledovaniya, Moskva.
- Malov, S. E. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara (=ETY).
- Özbek tilinig izahlı lugati (1981)*, II t., Moskva.
- Radloff, W. (1899), *Die Inschrift des Tonjukuk: Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg.
- Ramstedt, G. J. (1912), *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen*, Helsingfors.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki.
- Rybatzki, Volker (1997), *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged.
- Sertkaya, Osman Fikri (1995), "Bilge Tonyukuk'un Âbidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 113-128.
- Sevortyan, E. V. (1974), *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov*, t.1., Moskva (=ESTY).
- Şirin, Hatice (2004), "Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: Uğur, Çığır, Tıkır", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 2763-2776.

- Taşağıl, Ahmet (2004), *Göktürkler III*, TTK Yayınları, Ankara.
- Tatar telenen anlatmalı süzlégé* (1977-1981), Illt., Kazan.
- Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington.
- _____, (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- _____, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul.
- _____, (2004), "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yay. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 463-479.
- Tekin, Şinasi (1966), "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, s. 390-411.
- Tuna, Osman Nedim (1986), "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 24-25, s. 381-428.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005 (=TüS).